

Сергій Плохій

В ІМ'Я МИЛОЇ ВІТЧИЗНИ: ВІРНІСТЬ ТА ЗРАДА ІВАНА МАЗЕПИ*

24 липня 1709 року, невдовзі після Полтавської битви, тодішній ректор Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович зустрічав царя Петра I службою у Софійському соборі. У своїй промові «Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе» Прокопович вітав «всеросійського монарха» з перемогою, восхваляв «воїнство російське» і закликав остерігатися таких зрадників вітчизни як гетьман Іван Мазепа¹. Після Полтавської битви у Києві та на Гетьманщині відбувалися поважні зміни: світська і церковна верхівки були змушені стрімко змінити свою політичну орієнтацію, відмовитися від старих покровителів і набувати нових. Ніде цей процес не простежується так чітко, як у творах самого Прокоповича. 3 липня 1705 р., за чотири роки до битви, у вступі до своєї трагікомедії «Владимир» Прокопович проводив паралель між Мазепою і князем Володимиром, зараховуючи його до «славою квітнучих російських світил»². Проте одразу ж після переходу Мазепа на бік шведського короля Карла XII тон висловлювань Прокоповича різко змінився. Змінилися також його уявлення про такі ключові елементи політичної та культурної тотожності, як «вітчизна».

У проповіді 1709 р. Прокопович називає Петра «батьком вітчизни», причому робить це задовго до проголошення указу 1721 р., де цареві було надано титул «император всероссийский» та наіменування «отец отечества» та «Петр Великий»³. До поняття вітчизни (*отечества*) Прокопович не раз звер-

* Ця стаття становить значно розширений та доповнений варіант одного з підрозділів мого англomовного есе «The Two Russias of Teofan Prokopovyc» в: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societ a / Mazepa and his Time: History, Culture, Society*. Ed. Giovanna Siedina (Alessandria, 2004), pp. 334–366. Я щиро вдячний Джованні Седіной, редакторці збірника, за дозвіл використати раніше опубліковані фрагменти у цій статті та Ярославі Стрісі за переклад рукопису з англійської.

¹ Текст «Слова...» можна знайти у: *Прокопович Теофан. Сочинения.* / Ред. И. П. Яремин. Москва, 1961. С. 23–38.

² Ibid. С. 149–205, тут с. 152.

³ Більше про указ див. у кн.: *Погосян Елена. Петр I – архитектор российской истории.* Санкт-Петербург, 2001. С. 220–229.

тався не лише у вищезгаданій промові, а й у інших своїх творах. У трагікомедії «Владимир» однією з форм цього слова (*отчество*) Прокопович окреслює вотчину (тотожну території Гетьманщини), яку Мазепа начебто успадкував від св. Володимира⁴. Але можна помітити, що у 1709 р. він надає слову «вітчизна» (*отечество*) уже іншого значення, цього разу наближеного до латинського *patria*, яке, в свою чергу, було наріжним для окреслення розвитку патріотизму та «націоналізму» у ранньомодерній Європі. Згадки про вітчизну як відповідник *patria* не були абсолютною новиною для політичного дискурсу Росії, але саме Прокопович одним із перших наголосив на вірності вітчизні як одній з найвищих громадянських чеснот, покладаючись у цьому на практики українського політичного дискурсу⁵.

* * *

Вживання терміну «вітчизна» по відношенню до етнокультурної спільноти та витворення уявлень про вірність такій вітчизні були важливими ознаками формування національної самосвідомості населення Європи у XVIII ст., а відтак дають змогу простежити зміни у самоідентифікації козацької еліти часів Гетьманщини. «Вітчизна» (*отчизна*) була важливим поняттям в українському політичному словникові XVII–XVIII ст. Це поняття було запозичене з польської разом із цілим рядом елементів польського політичного дискурсу⁶. У Речі Посполитій цей термін (*ojczyzna*) міг використовуватися для окреслення як цілого краю, так і його складових частин, тобто був слабо пов'язаний із інститутом влади. Відтак, Річ Посполита, Корона Польська та Велике Князівство Литовське одночасно декларувалися як вітчизни для своїх мешканців⁷. До прикладу, у польських віршах, що їх інсценізацію готували спудеї Київського колегіуму у травні 1648 р. на славу князя Яреми Вишневецького, Корона Польська і Велике Князівство Литовське змагалися за право зватися вітчизною таких княжих родів, як Сангушки, Чорторийські та Корецькі. Слід зауважити, що в цьому дискурсі не бралася до уваги польсько-литовська

⁴ Прокопович Феофан. Сочинения. С. 152.

⁵ Такі конотації слова *отчество* зустрічаються ще у московських текстах XV ст., що пояснюється болгарськими культурними впливами. Більше про вживання понять *отчина* и *отчество* див.: Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград, 1986. С. 242–246.

⁶ Детальніше про використання поняття «вітчизна» у польському політичному дискурсі, див.: Ewa Bem. Termin «ojczyzna» w literaturze XVII i XVIII wieku. Refleksje o języku // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 34 (1989). С. 131–157.

⁷ Про вживання понять «нація», «держава» та «вітчизна» у Великому Князівстві Литовському, див.: Arturas Tereskinas. The Imperfect Body of the Community: Formulas of Noblesse, Forms of Nationhood in the Seventeenth-Century Grand Duchy of Lithuania / Ph. D. dissertation, Harvard University, 1999. P. 47–60.

Русь, адже Вишневецький походив із давнього руського роду, хоча й перейшов із православ'я у католицизм⁸.

Повстання Хмельницького (1648), яке набувало розмаху саме у той час, коли спудеї готувалися до своєї вистави, докорінно змінило ситуацію. Козацька держава, яка постала в результаті цього повстання, витворила власні політичні, культурні та економічні взаємопов'язання, а також нову верхівку, для якої і стала батьківщиною. Однак цей процес був поступовим. Пропольські гетьмани, які виступали за примирення з Річчю Посполитою, далі називали Польсько-Литовську державу своєю спільною з поляками вітчизною⁹. Наскільки ми можемо судити, процес перенесення поняття «вітчизна» з Польщі чи Речі Посполитої на козацьку Україну розпочався у 60-х роках XVII ст. Гетьман Іван Брюховецький, мабуть, першим увів у політичний дискурс ідею вірності Україні як козацькій вітчизні¹⁰. Ще до 1663 р. у своїх листах він називав Україну своєю батьківщиною. Ця тенденція вповні проявилася після проголошення його гетьманом¹¹. У той же час його головний суперник, гетьман Правобережної України Павло Тетеря, козацькою вітчизною і «спільною матір'ю» все ще називав Річ Посполиту¹². У московської ж політичної еліти усталеної традиції вживання терміну «вітчизна», яке могло б конкурувати з козацьким вжитком цього поняття, просто не існувало. І хоча вживаний московськими писарями термін *отчина* був фонетично близький до польського *ojczyzna* та руського *отчизна*, його головне значення – царська вотчина – було зовсім іншим. Брюховецький добре усвідомлював цю різницю, називаючи Україну (включно з Правобережжям) царською вотчиною¹³.

Поштовхом до масового застосування терміну «вітчизна» по відношенню до козацької України стала, мабуть, Андрусівська угода, згідно з якою Украї-

⁸ Maiores Illustrissimorum Principum Korybut Wiszniewiecciorum // Roksołański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Pt. 2, Antologia, ed. Rostysław Radyszewskij. Kraków, 1998, 2: 215–230, тут с. 225–226. Швидше за все, авторами віршів були студенти колегіуму, а їхнім редактором Теодосій Баєвський, який тоді викладав поезику в колегіумі. Докладніше див.: Яковенко Наталя. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. Maiores Wiszniewiecciorum // Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut / Eds. Serhii Plokhly and Frank E. Sysyn. Edmonton, 2005. P. 191–218.

⁹ Див. також згадки про «спільну вітчизну» у тексті Гадяцької угоди (1658), універсалі Виговського (1660) та інструкціях Дорошенка послам до Речі Посполитої (1670) в: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ, Львів, 2004. С. 34, 98, 384.

¹⁰ У московських джерелах зустрічаються і раніші згадки про козацьку *отчизну*, наприклад у записі розмови між російським купцем і генеральним писарем Іваном Виговським у січні 1652. Див.: Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. 2. С. 199. Та враховуючи двоїстість поняття *отчизна* у московському політичному лексиконі, не можемо з певністю сказати, чи Виговський мав на увазі вітчизну, а чи козацькі вотчини і власність загалом.

¹¹ Див. лист Брюховецького від квітня 1662 р. до єпископа Мефодія у: Тисяча років української суспільно-політичної думки / Ред. Т. Гунчак та ін. Київ, 2001. Т. 3. Ч. 1. С. 454–455.

¹² Див. згадки про «вітчизну» у листах Павла Тетері в: Універсали українських гетьманів. С. 232; Тисяча років. Т. 3. Ч. 1. С. 281–290.

¹³ Універсали українських гетьманів. С. 318, 330.

на була поділена по Дніпру не лише *de facto*, а й *de jure*. Після цього козацькі старшини усе частіше називали вітчизною усю територію своєї розтятої навпіл країни. Поширювалися також заклики до об'єднання й порятунку вітчизни. У 1668 р. Брюховецький пояснював своє повстання проти царя саме прагненням запобігти планам Московії та Речі Посполитої щодо знищення «вітчизни нашої милої» України¹⁴. Гетьман Петро Дорошенко шукав підтримки на Лівобережжі, також апелюючи до поняття «батьківщини, нашої України». Цю традицію у 1670-х рр. продовжили султанський ставленник Юрій Хмельницький та пропольський гетьман Михайло Ханенко¹⁵. І хоча вітчизна українських еліт цієї доби вже не включала ані Польщі, ані Речі Посполитої, її кордони були досить непевними. Наприклад, київські інтелектуали далі мислили в категоріях, що сформувалися до 1648 р., вважаючи своєю вітчизною радше Русь, ніж Україну. Так, літописці Михайло Лосицький та Феодосій Софонович, які у 1670-х рр. декларували свою відданість вітчизні, розуміли під цим терміном стару польсько-литовську Русь¹⁶. Та вже у 1683 р. Дмитрій Туптало в епітафії генеральному судді Іванові Домонтовичу напише, що той був «справжнім сином своєї вітчизни»¹⁷. Зважаючи на козацьку кар'єру небіжчика, можемо твердити, що в поняття «вітчизна» вкладалася перш за все Гетьманщина. Те ж можемо сказати і про один із панегіриків Івану Самойловичу¹⁸. Що ж до називання на початку 1690-х рр. засновника Гетьманщини Богдана Хмельницького «батьком вітчизни», то тут апелювання до козацької держави як до батьківщини є цілком очевидним.

У панегірику Хмельницькому, вміщеному у підручнику риторики 1693 р., гетьмана зображують європейським Марсом, російським Леонідом і Фебом та українським Тамерланом, батьком вітчизни. Остання виразно різниться від (та навіть протиставляється) Польщі; її сини мають бути безмежно вірні їй і зобов'язані прославляти подвиги «лицаря Хмельницького». Його перемоги над поляками – корсунські Тернопіли, пилявецькі Канни, битви під Збаражем, Зборовом та Батогом – стають об'єктом восхваляння. Як стверджував невідомий автор панегірика, цими битвами Хмельницький здобув Русі незалежність, а собі – безсмертя¹⁹. Очевидно, що перенесення поняття «вітчизна» на Гетьманщину відбувалося під впливом польських практик, де вітчизною могла вважа-

¹⁴ Див. лист Брюховецького від 10 лютого 1668 року в: Тисяча років. Т. 3. Ч. 1. С. 454–455.

¹⁵ Універсали українських гетьманів. С. 184–187, 425, 579–581.

¹⁶ Frank E. *Syryn*. Fatherland in Early Eiteenth-Century Political Thought // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa. P. 39–53.

¹⁷ Текст епітафії див. у Павла Жолтовського: Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1978. С. 220.

¹⁸ Див. цитати з панегірика Івана Величковського у Наталії Яковенко: Господарі вітчизни: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманщини про природу, репрезентації і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa P. 7–37, тут с. 25. Див. також звертання до України як до вітчизни в універсалах Самойловича: Універсали українських гетьманів. С. 697, 808, 811, 821.

¹⁹ Див. панегірик Хмельницькому в: Тисяча років. Т. 3. Ч. 2. С. 366–372.

тися не лише незалежна країна, а й її частина, а саме поняття не було пов'язане з особою монарха. За цих умов входження Гетьманщини до складу Московської держави не заважало її синам трактувати саме козацьку Україну як свою вітчизну. На початку XVIII ст. в універсалах Івана Мазепи зустрічаємо слова «малоросійська отчизна» (тобто Гетьманщина)²⁰. Автори деяких панегіриків називають Мазепу вслід за Хмельницьким «батьком вітчизни»²¹.

* * *

Поняття «вітчизна» стало наріжним для спроб як узаконити, так і дискредитувати повстання Івана Мазепи проти царя у 1708 р.²². Цар, який чи й вживав це слово в офіційних паперах до Мазепиною виступу восени 1708 р., тепер раптом постав перед козаками як справжній оборонець їхньої вітчизни та цілого малоросійського народу²³. В указі від 28 жовтня 1708 р., що його цар видав, коли дізнався про Мазепин перехід на бік шведів²⁴, Петро доводить, що гетьманів учинок був порушенням клятви в особистій відданості. Крім звинувачення гетьмана у зраді, цар порушив іще два політичних питання. Перше стосувалося протекторату Московії над Гетьманщиною (за статтями Богдана Хмельницького). Згідно з цими статтями, захист православної Малої Русі від польської загрози був прямим обов'язком царя, а оскільки короля Карла XII у цій війні підтримував польський король Станіслав Лещинський, то цар не міг не втрутитися. Він також звинуватив Мазепу у спробі віддати Малоросійський край під владу поляків і передати православні церкви уніатським священникам. Як захисник Малоросійського краю цар не міг залишити Україну в біді й дозволити пюндрувати Божі церкви. Цар також намагався дискредитувати свого опонента, виступаючи в ролі захисника малоросійського народу проти безчинств козацької верхівки. Згадаймо, що саме порушення волі царя і погане поводження із Військом Запорозьким та малоросійським народом були задекларовані як причини скинення з гетьманства у 1687 р. по-

²⁰ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Укладач Іван Бутич. Київ; Львів, 2002. № 344, 433.

²¹ На гравюрі, випущеній Київською Академією у 1708 р., Івана Мазепу названо «батьком-захисником вітчизни»: «munito patri patriae, aecclesiae defensori, belli et pacis artium cultori et patrono». Див.: *Біда Костянтин*. Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII. Вінніпег, 1959. С. 38.

²² Маніфести Петра I, а також уривки з листування Петра, Мазепи і Олександра Меншикова див. у: *Письма и бумаги Петра Великого*. Т. 8, вып. 1, № 2760–94; *Рігельман Олександр*. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Репринт видання 1847 р. *Летописное повествование о Малой России*, Київ, 1994. С. 531–574; *Соловьев Сергей*. История России. Москва, 1962. Т. 8. С. 240–252. Більше про «війну маніфестів» можна прочитати у Богдана Кентршинського: *Propagandakrieket i Ukraina, 1708–1709 // Karolinska Forbundets Arsbok*. Стокгольм, 1958. С. 181–224.

²³ Більше про термінологічні інновації у пропаганді Петра I див.: *Liah Greenfeld*. Nationalism. Five Roads to Modernity. Cambridge, Mass., 1992. P. 195–196.

²⁴ Див. указ Петра I від 28 жовтня 1708 р. в Рігельмана: *Літописна оповідь*. С. 531–532.

передника Мазепи, Івана Самойловича²⁵. Зараз настав час для звинувачення Мазепи у накладанні несправедливо високих податків на малоросійський народ заради власного збагачення. Петро активно використовує всі ці аргументи у своїх численних маніфестах та указах наприкінці жовтня та на початку листопада 1708 р.²⁶.

Петро, мабуть, вперше вжив слово «вітчизна», причому в ідентичній з українською формою «отчизна», у відозві 6 листопада 1708 р. – найдовшому царському маніфесті проти гетьмана. Його було видано у відповідь на перехоплені царськими військами листи Карла XII та Мазепи до «малоросійського народу». Відтак, цар хотів дискредитувати своїх опонентів, виставивши їх ворогами «малоросійського народу», які мають на меті лише економічну експлуатацію України, з подальшою передачею її Польщі або встановленням Мазепиною автократичного правління, з примусовим насадженням лютеранства та уніатської Церкви замість православної. Це начебто підтверджувалося плюндруванням захоплених шведами земель та руйнуванням білоруських церков шведськими загонами²⁷. Петро також стверджував, що давні права, гарантовані статтями Хмельницького, цар аж ніяк не порушував, Московія не взяла у Малоросії ні копійки, і «жоден народ під сонцем такими свободами і привілеями і вольністю похвалитися не може, як по Нашої Царської Величності милості, малоросійській». Що ж до Мазепиних звинувачень у тому, що великоросійські війська розквартировано в Україні з метою захопити у ній усю владу, Петро стверджував, що не залишить тут жодного загону після закінчення цієї кампанії. Так, частина війська уже буцімто полишила міста, у яких дислокувалася, а винуватці безпорядків і грабунків уже були покарані.

²⁵ Див. лист царя до полковника Якова Лизогуба від 3 грудня 1690 р.: *Ibid.* С. 501–502.

²⁶ Див. тексти Петрових указів того часу в: *Ibid.* С. 535–635. Ідею використати маніфести для того, щоб відвернути від Мазепи простолюд і показати, що він керувався передовсім своїми особистими інтересами, а не турботою про благо України, підкинув Петрові Меншиков у листі від 26 жовтня 1708 року (тому самому, у якому й повідомив про Мазепину «зраду»). Див.: *Соловьев Сергей*. История России. Т. 8. С. 244. Про Петрові звинувачення та різні трактування статей Хмельницького, див.: *Субтельний Орест*. Mазепа, Peter I, and the Question of Treason // *Harvard Ukrainian Studies*. 2, no. 2 (June 1978): 158–183.

²⁷ Цар та його прибічники не лише розвивали тези, висунуті проти Мазепи у першому маніфесті, а й спростовували звинувачення, кинуті на них їхніми опонентами. Скажімо, Карл та Мазепа у своїх маніфестах стверджували, що Петро веде переговори із Папою з тим щоб запровадити на теренах свого царства католицизм. Решта звинувачень були спрямовані проти самої природи війни зі Швецією, порушення давніх прав і свобод «малоросійського народу», плюндрування українських земель великоросійськими військами. Петро у відповідь на це назвав свої причини ведення війни: відвоювання колись втрачених московських земель, звільнення церков, що їх примусово переведено на лютеранство, та захист царської честі, порушеної шведським королем та його союзниками. Більше про це див.: *Соловьев Сергей*. История России. Т. 8. С. 250–252.

Як бачимо, цар розраховував на підтримку своїх підданих – «малоросійського народу» у спробах звільнити «їхню отчизну» – «Малоросійський край»²⁸.

У листі до запорозьких козаків Петро пообіцяв збільшити платню кожному куреню на 1500 рублів і висловлював надію, що козаки стануть на захист своєї «отчизни» і віри православної, і не піддадуться на лестощі «боговідступного зрадника Мазепи»²⁹. У маніфесті від 21 січня 1709 р. Петро намагається підважити твердження Мазепи про його бажання надати Україні незалежність, запевняючи, що гетьман перейшов на бік шведів не «для загальної користі народу Малоросійського та збереження вольностей їх і щоб йому не бути під Нашою ні під польською владою, але утримуватися окремо вільному», але тільки щоб передати Україну полякам. Цар закликав своїх підданих не надавати жодної допомоги загонам Мазепи та шведів, натомість підтримувати великоросійські війська та чинити всілякі перешкоди їх ворогам, «бачучи цю явну зраду боговідступника Мазепи для передачі отчизни вашої у польське незносне ярмо»³⁰. Як бачимо, Петро змінив акценти своїх маніфестів – якщо у першому дії Мазепи названо зрадою царя, то в наступних – зрадою вітчизни. Характерно, що в жодному маніфесті чи листі Петро не пише про «нашу» вітчизну, а лише про «вашу» – відтак, слово *отчизна* для нього було пов'язане з особливим характером українського політичного дискурсу, окремого від «загальноросійського» політичного дискурсу та лексики.

Натомість про «нашу» вітчизну писали представники церковної та світської влади Гетьманщини, яких рішучі дії Петра спонукали засудити Мазепу. Новий гетьман Іван Скоропадський 8 грудня 1708 р. своїм універсалом дає відповідь на універсал Мазепи від 10 листопада, що містив таке твердження: «Москва, тобто народ Великоросійський, нашому народові Малоросійському завжди ненавистний, завжди в замислах своїх злосливий, поставив народ наш до згуби привести». Скоропадський відтак стверджує, що «ми повинні з усією отчизною нашою» бути вдячними за милість «Великих Государей наших православних Монархів», завдяки яким «Україна, отчизна наша» прийшла у спокій та розквітла після тривалих воєн першої половини XVII ст. Він також наголошує, що Мазепа вчинив зраду не задля блага вітчизни, а тільки заради власного зиску; ніколи не був її вірним сином, «так і барзей тепер явним супостатом і згубцею стався». Скоропадський також закликав «отчизну нашу малоросійську» «остерігатися від того називаючогося сина, а краще мовити виродка, злочестивого Мазепи», і звинуватив Карла XII у намірах передати «нашу отчизну» польському королю. Новий гетьман також закликав своїх прихильників стати на підтримку великоросійських

²⁸ Див. текст маніфесту в: Письма и бумаги Петра Великого. Т. 8. Ч. 1. № 2816. С. 276–284. Рігельман Олександр. Літописна оповідь. С. 539–545. У цьому маніфесті Петро двічі вжив слово «отчизна», в обох випадках звертаючись до батьківщини своїх адресатів.

²⁹ Цитується за: Соловьев Сергей. История России. Т. 8. С. 250.

³⁰ Див. текст маніфесту в: Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Ч. 1. № 299. С. 38–41. Рігельман Олександр. Літописна оповідь. С. 565–567.

військ в ім'я віри православної, істинної церкви та «нашої отчизни»³¹. Подібно до універсалу Скоропадського, лист «малоросійських ієрархів», розповсюджуваний Україною за наказом царя, змальовує Мазепу не лише як зрадника, що відвернувся від православного царя на користь монарха-єретика, а й «малоросійської отчизни відчужився», хотів віддати її під польське ярмо, а православні церкви передати уніатам³².

Важливо підкреслити, що саме Мазепині промови та універсали ввели поняття «вітчизна» до ідеологічних змагань у переддень Полтавської битви. Наприклад, у своєму першому виступі після приєднання до військ Карла XII, Мазепа присяг перед козацькою старшиною, що відтепер чинитиме, думаючи не про власну користь, а про добро цілої вітчизни і Запорозької Січі³³. У листі до полковника (і майбутнього гетьмана) Івана Скоропадського Мазепа закликав його атакувати загони московитів, як личить «справжньому синові вітчизни»³⁴. Мазепа також апелював до добра вітчизни у своїх маніфестах до українського народу. Більше світла на політичний словник та ідеологічні концепти, застосовані українським гетьманом у його двобої з царем, можуть пролити твори послідовників Мазепи, надто його наступника, гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика, котрий як генеральний писар Мазепи доклав пера до багатьох його універсалів, виданих восени та взимку 1708 р. Саме він у листі до Стефана Яворського, датованому 1721 р., згадує, Мазепа, розповідаючи про свій намір повстати проти царя, стверджував, що робитиме це заради «вас усіх, під владою і региментом моїм зостаючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, усього війська Запорозького і народу Малоросійського»³⁵. У Бендерській конституції 1710 р. Орлик також пояснював дії Мазепи тривогою за єдність і благополуччя вітчизни. Мазепу зображено тут як послідовника Богдана Хмельницького, котрий свого часу шукав допомоги у шведського короля Карла X задля визволення своєї вітчизни від чужинського ярма³⁶.

Тема вітчизни як найвищої цінності і об'єкту вірності, введена Мазепою до понятійного апарату в пропагандистській війні 1708–1709 рр., відверто суперечила тезі про примат особистої вірності монархові, що на ній наголошував Петро I у своєму першому листі про «зраду» Мазепи. Апелюючи до ідеї вірності вітчизні, Мазепа успішно поставив під сумнів твердження, що його вірність має передовсім належати правителеві. Це були змушені прийняти і

³¹ Текст маніфесту Скоропадського подає Рігельман: Літописна оповідь. С. 555–562.

³² Уривок з листа подає Соловьев: История России. Т. 8. С. 250.

³³ Соловьев Сергей. История России. Т. 8. С. 243–244.

³⁴ Див. там само. С. 246–247.

³⁵ *Субтельний Орест*. Мазепинці. Український сепаратизм на XVIII ст. Київ, 1994. С. 158–182, тут с. 170.

³⁶ Латинський оригінал Бендерської конституції, його руську версію, а також переклади сучасною англійською та українською див.: Конституція української гетьманської держави. Львів; Київ, 1997.

Петрові пропагандисти, якщо хотіли провадити боротьбу за серця і уми українців. Іншою важливою Мазепиною інновацією було висвітлення конфронтації не як особистої зради, а як протистояння двох народів – малоросів та великоросів. Знову ж таки, відповіді Петра та Скоропадського засвідчують, що і цей хід думок вони прийняли, пристосовуючись до нав'язаних Мазепою конвенцій національного дискурсу. Відтепер вони були змушені більш ніж коли небудь до того писати не лише про підданих царя, а й про «малоросійський народ», «Малоросію» та «великоросійські» загони. Хоч ці поняття й не були новими, та все ж вони не входили до звичного словника царевих указів, які надавали перевагу державному дискурсу над національним і легітимізували дії царя головним чином через інтереси Російської держави³⁷.

* * *

Війна маніфестів між Мазепою і царем протягом місяців, що передували Полтавській битві, була тим ідеологічним підґрунтям, на якому формувалися концепти, ідеї та образи, вживані Прокоповичем у проповіді перед царем 24 липня 1709 р. Повстання Мазепи безпосередньо зачепило Київську Академію, бо усі студенти, народжені поза територією Гетьманщини, за наказом царського радника були вислані місцевим московським воєводою за польсько-литовський кордон³⁸. Крім того, Прокопович не міг не ознайомитися бодай з частиною маніфестів того періоду. Так, у його проповіді є посилання на маніфест Петра до запорожців, а його відмова Мазепі у праві називатися вірним сином вітчизни прямо перегукується з подібною заявою Скоропадського³⁹. Прокопович далі розвинув у своїй доповіді деякі ідеї, що вперше прозвучали у маніфестах царя та Скоропадського (зокрема, мотив про Мазепину зраду не лише цареві, а й вітчизні). Та все ж, попри паралелі між проповіддю, маніфестами та універсалами, інтерпретація Прокоповичем теми вітчизни суттєво різниться від її трактування у маніфестах часів пропагандистської війни кінця 1708 – початку 1709 рр.

³⁷ Якщо Петрові писці термін «всеросійський» вживають лише у титулі царя (Всеросійський Самодержець), а усі царські війська називають великоросійськими на протигагу малоросійським, то писці у канцелярії Скоропадського, здається, ледве чи усвідомлювали різницю між «всеросійською» владою царя і «великоросійською» національністю його московитських підданих. У вищезгаданому універсалі від 8 грудня 1708 р. Скоропадський писав про те, як Малоросію захищає «високопарний орел всеросійський» (*Рігельман Олександр*. Літописна оповідь. С. 559), та вже у листі від 22 червня 1709 р. до Петра він пише про цареву «великоросійську, самодержавну, православну... монархію» (Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 9. Ч. 2. С. 967).

³⁸ *Соловьев Сергей*. История России. Т. 8. С. 268.

³⁹ У своєму маніфесті від 26 травня 1709 р. цар звинувачує запорозьких козаків у бажанні заповідати «разорение отчизны своей, Малороссийского края». Текст маніфесту див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 9. Ч. 2. С. 907–914, тут с. 912.

Якщо Мазепа, Петро і Скоропадський під вітчизною мали на увазі передовсім Малу Русь/Україну, то Прокопович своєю батьківщиною вважав ту спільноту, яку Петро у своїх маніфестах назвав «Російською державою» (Прокопович зазвичай називає її просто Росією). Нова концепція Російської вітчизни, сконструйована Прокоповичем, стала важливою ідеологічною інновацією, бо ж передбачала, що малоросійський народ мусить бути відданий не стільки Гетьманщині, скільки «всеросійській» вітчизні; вона також створила об'єкт відданості для решти населення московської держави. Для Прокоповича, на відміну від Петра, Мазепа та Скоропадського, під Полтавою не було велико- чи малоросійських військ, а лише російські війська; не було мало- та великоросійських народів, а лише єдиний російський народ; не було Малої та Великої Росії як складових єдиної «всеросійської» держави, а була лише Мала Росія – частина більшої Росії, нової вітчизни та об'єкту відданості усіх підданих царя. Нове джерело легітимності було тісно пов'язане зі старим – особою царя, але тепер цар мав ділити місце на вершині ієрархічної драбини вірностей із новою концепцією вітчизни-Росії. Звертання як до «батька вітчизни», вперше застосоване київськими авторами до Мазепа, нині було перенесене виключно на особу царя, а вживаний Петром, близький до українського термін «отчизна» замінений на церковнослов'янський термін «отечество».

Чи був Прокопович єдиним, хто пробував перетворити Російську державу на національно уніфіковану вітчизну «Росію»? Напевно ні, хоча тому й важко знайти підтвердження. Важливе свідчення того, що у Прокоповича начебто був могутній союзник у цій справі – сам цар, можна знайти у тексті царевго наказу військам напередодні Полтавської битви. У ньому Петро, всупереч своїм попереднім маніфестам, називає свою країну і «Росією», і «вітчизною». «Нехай російські війська знають, – стверджується у наказі, – що наблизився час, коли доля вітчизни буде в їхніх руках; або Росія зникне, або відродиться сильнішою»⁴⁰. Біда в тому, що оригінальний текст наказу не зберігся, а відома нам версія взята з «Історії імператора Петра Великого», авторство якої приписують самому Теофану Прокоповичу⁴¹. Тож ми не можемо стверджувати напевно, чи справді Петро звертався до своїх військ зі словами, що отожднюють «Росію» із «вітчизною». Дослідження вжитку терміну «вітчизна» у Московії та Російській імперії ще не здійснено, але знаменно, що активне вживання цього терміну відстежується у творах саме Прокоповича – одного з перших пропагандистів концепції Росії як спільної вітчизни українців та росіян.

Вітчизна, на думку Прокоповича, була природнім об'єктом відданості для її синів від найдавніших часів. Троянці, римляни і поляки – усі мали свою вітчиз-

⁴⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Ч. 1. С. 980–983.

⁴¹ Докладніше про текстуальну історію цього наказу див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Ч. 2. С. 980–981.

ну⁴². Кордони вітчизни могли мінялися разом із кордонами держави. Так, про Олександра Невського Прокопович пише, що той «відродив Росію і сія її члени, як Инґрію, глаголю, і Карелію, що вже тоді відсіклися, утримав і утвердив у тілі отечества свого»⁴³. Як бачимо, тут концепти Росії та вітчизни також зливаються. Як уже зазначалося вище, поняття Росії у проповідях Прокоповича мало чітку національну конотацію, бо він вважав, що «Росія» – це «общенародное имя», нерідко застосовував його до неросійських підданих царя, і від часу до часу називав народом⁴⁴. Концепція Росії як вітчизни пов'язала концепцію російського монарха із концепціями російської держави («государства») та російського народу.

Доцільним видається припустити, що нове значення поняття «вітчизна», вжите у промовах та післяполтавських творах Прокоповича, провістило появу нового типу ідентичності у державі Романових, пов'язаної не з відданістю володареві, а з новим типом протонаціональної єдності. Прокопович активно пропагував цю нову концепцію у своїх творах. У цьому його робота подібна до зусиль шведських лютеранських священників, що були по іншому боці у пропагандистському двобої часів Північної війни. Вони у своїх промовах та проповідях пропагували концепцію відданості Швеції як вітчизні⁴⁵. Погляд на Петра як батька вітчизни, представлений у промовах Прокоповича, набув офіційного характеру в указі Сенату 1721 р. Цей акт, виданий у зв'язку з переможним закінченням Північної війни, надавав Петрові титул «імператора всероссийского» і звання «Великий» та «отец отечества». Деякі дослідники стверджують, що за цим актом стояв насправді Синод і, зокрема, його тогочасний обер-прокурор Теофан Прокопович⁴⁶. У будь-якому разі, концепція Росії як об'єкту відданості усіх підданих царя утвердилася в московському політичному дискурсі протягом Петрового правління, і в тому не можна не помітити впливів Прокоповича та його ідей, що сформувалися на ґрунті козацької Гетьманщини. Дослідження цих ідей є важливою передумовою реконструкції світогляду тих українців (здебільшого київських духовних осіб та випускників Київської Академії), що пішли слідами Прокоповича робити кар'єру на півночі. Російська імперія стала їхньою вітчизною, а Мала Русь натомість перетворилася на місце народження – саме така роль була для неї відведена у петербурзьких листах Прокоповича⁴⁷. Переселені до Санкт-Петербургу київські інтелектуали, на відміну від своїх інтелектуальних попе-

⁴² Про вітчизни троянців, римлян і поляків див.: *Прокопович Теофан*. Сочинения. С. 26, 137.

⁴³ Див. «Слово в день святого благоверного князя Александра Невского». Там же. С. 100.

⁴⁴ *Прокопович Теофан*. Сочинения. С. 52, 91, 133, 137.

⁴⁵ Про розвиток і популяризацію концепції вітчизни у Північній Європі див.: *Pasi Ihalainen*. The Concepts of Fatherland and Nation in Swedish State Sermons from the Late Age of Absolutism to the Accession of Gustavus III // *Scandinavian Journal of History*. 28 (2003). P. 37–58.

⁴⁶ Див.: *Погосян Е.* Петр I – архитектор российской истории. С. 220–29.

⁴⁷ Листи Прокоповича див.: *Прокопович Теофан*. Філософські твори. Київ, 1981. Т. 3. С. 187–308.

редників першої половини XVII ст., вже не могли уявляти свою вітчизну частиною Корони Польської чи Речі Посполитої на противагу варварській Московії – саме такий образ України-Русі подавав у виданих у друкарні Київського Печерського монастиря польськомовних віршах 1636 р. Павел Остропольский⁴⁸. Тепер та сама Московія була представлена у творах колишніх киян як Росія, їхня нова вітчизна. За неповних сто років вони пройшли довгий шлях політичних та культурних перетворень – від польсько-литовської «отчизни» Могили до руської «отчизни» Софоновича і до всеросійського «отечества» Прокоповича.

* * *

Є усі підстави вірити, що чимало випускників Київської Академії, покидаючи Україну та стаючи до служби імперії, приймали цю зміну. Та чи вплинули Прокоповичеві визначення понять «Росія» та «отечество» на ширші кола інтелектуальної еліти Гетьманщини? Відповідь на це питання радше негативна, аніж позитивна. Мало хто із духовної еліти Гетьманщини прийняв Російську державу як свою нову батьківщину. У світлі звіту московського воєводи в Києві напередодні Полтавської битви Прокопович був скоріше винятком із загального правила, коли йдеться про проросійські симпатії серед українського духівництва. Префект Академії Прокопович представлений тут як єдиний представник київського кліру, який був «снисходителен» до росіян⁴⁹. Як показує знайомство з козацькими літописами цієї доби, їхні автори, наприклад, Самійло Величко, вважали Гетьманщину (котру вони називали Малою Руссю, або Україною) своєю єдиною вітчизною⁵⁰.

Історико-політичне та культурне значення літопису Величка, а також написаного у тій самій добі літопису Григорія Граб'янки, можна цілком зрозуміти лише на тлі історичних, політичних та ідеологічних дебатів, розпочатих війною маніфестів 1708–1709 рр., відлуння якої чути у вищезазначених творах⁵¹. На чий бік – Петра чи Мазепи – стали післяполтавські літописці? Судячи з того, що ми знаємо на сьогоднішній день, козацька старшина не мала причин любити Мазепу. Спочатку вони критикували його за плазування перед царем, потім відмовилися приєднатися до його повстання. Навіть ті, хто його підтримували, ледве дочекалися його смерті, щоб укласти Бендерську

⁴⁸Згадки про вітчизну та Московію див. у праці Остропольського, присвяченій одному з лідерів руського суспільства Богдану Стецькевичу в: *Paweł Hołodowicz Ostropolski. Trigonus Radości // Roksolański Parnas*. 2: 147–154. Остропольский був наставником сина Стецькевича Михайла, коли той був студентом Києво-Могилянської Академії.

⁴⁹Цитату зі звіту та дискусію щодо її значення див.: *James Cracraft. Prokopovych's Kiev Period Reconsidered // HUS*. 2, no. 2 (June 1978): 138–157, тут с. 155.

⁵⁰*Frank E. Sysyn. Fatherland in Early Eighteenth Century Political Thought*.

⁵¹*Самуил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. В 4 т. Київ, 1848–64; Hryhorij Hrabjanka's // The Great War of Bohdan Hmel'nyuc'kyj. Cambridge, Mass., 1990.*

конституцію 1710 р. та запобігти появі на гетьманському уряді іншого козацького самовладця на взір Івана Мазепи. Самійло Величко, протеже ворога Мазепи – генерального судді Василя Кочубея, також не був прихильником покійного гетьмана. Та одна справа – не підтримувати Мазепу, а зовсім інша – сприяти Петровому наступові на автономію Гетьманщини, що призвела до скасування гетьманства.

Як було вже зазначено вище, у маніфестах 1708–1709 рр. Петро звинувачував Мазепу у відступництві від своєї клятви цареві, на що Мазепа відповів, що керувався вищою вірністю – вітчизні, вольностям Січі та добробутові малоросійського народу. Орлик далі проводив цю лінію у вигнанні, та літописці Гетьманщини, здавалося, не підхопили цієї теми. За твердженням Франка Сисина, Граб'янка діяльність гетьманів оцінював переважно за критерієм вірності цареві⁵². Величко, оповідаючи читачеві про смерть свого покровителя Василя Кочубея, зазначав, що той служив Богові, своєму володареві, своїй вітчизні і Війську Запорозькому⁵³. У цій ієрархії відданостей вітчизна стояла позаду володаря. І хоча Величко у своєму літописі наголошує на вірності вітчизні, у загальному він мабуть погоджується із царевими тезами 1708–1709 рр.: любов до батьківщини може вести козаків проти гетьмана, який загрожує вітчизні, але не може повести їх проти московського монарха⁵⁴. Величко міг критикувати дії окремих царів, хоча б і того ж Петра, але він не готовий був поставити вірність Україні, своїй Малоросійській вітчизні, понад вірність цареві. Тому Величко видається менш послідовним, аніж Мазепа чи Орлик: він визнавав за Хмельницьким право бунтувати проти польського короля в ім'я вітчизни, але відмовляв його послідовникам у праві повставати проти російського царя. Тут, мабуть, спрацьовує ще й той фактор, що польські монархи були католиками, а російські царі – православними та захисниками православної церкви. Та не варто шукати тому тільки релігійного обґрунтування: як зазначає Сисин, Величкова підтримка православного царя може бути результатом простого визнання «політичних реалій, що сформувалися внаслідок боротьби кінця XVII ст. та Полтавської битви»⁵⁵.

І хоча складається враження, що Величко і Граб'янка стали на бік православного монарха у дискусії між Петром і Мазепою, вони схилилися до його опонента у питаннях, що стосувалися прав і свобод Війська Запорозького та малоросійського народу. Величко, наприклад, критикував Петрове рішення про передачу Правобережжя Туреччині, так само як і впровадження прав-

⁵² Frank E. Sysyn. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen, eds. *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton and Toronto, 2003. P. 108–143, тут с. 131.

⁵³ Там само. С. 139.

⁵⁴ Про значення і важливість поняття «вітчизна» у літописі Величка, див.: Frank E. Sysyn. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture*.

⁵⁵ Frank E. Sysyn. *The Image of Russia*. P. 138.

ління Малоросійської колегії. Він також цитував царські слова, що жоден народ на землі не має стільки свобод, скільки українці⁵⁶. І хоча критиковані рішення були прийняті вже після Полтавської битви, Величко тут явно продовжував полеміку з заявами царських маніфестів 1708–1709 рр. У його літописі також знаходимо відлуння заяв Мазепи, що його повстання було спричинене бажанням зберегти цілісність козацької вітчизни. Не випадково Величко, так само як і Граб'янка, засуджував Андрусівське перемир'я, яке розділило Україну, і вважав Правобережжя частиною своєї країни.

Важливою для поглядів обох літописців була інтерпретація ними Переяславської угоди 1654 р. як Magna Carta свобод Гетьманщини. Величко трактує Переяслав як взаємозобов'язувальну угоду між рівними партнерами. Звичайно, така інтерпретація суперечила поглядам московських бояр, що трактували військові права та привілеї як подарунок царя, який можна відібрати будь-якої хвилини. Московська сторона ніколи не сприймала поважно обіцянок, наданих під час Переяславської ради. Як зазначалося вище, у переломовому 1708 р. Петро заперечував порушення царями статей 1654 р. Насправді ж він продовжив політику своїх попередників і ще більше скоротив козацькі привілеї, спочатку обмеживши владу новообраного гетьмана Івана Скоропадського, а потім у 1722 р. взагалі скасувавши інститут гетьманства. У своїй інтерпретації Переяславської угоди як взаємозобов'язувального договору козацькі літописці проектували модель політичних стосунків Речі Посполитої на Московію. Чекати, що автократія дотримуватиметься традицій Речі Посполитої, було разючим нерозумінням політичних реалій, яке ще можна було б пробачити, вживаючи вислів Девіда Фріка, таким «колишнім русинам» як Софонович чи Баранович, але не літописцям Гетьманщини 1720-х рр. Правда, вони були тільки жертвами та заручниками нової політичної ситуації. Після Полтавської поразки навіть найглибше розуміння механізмів автократичного правління не допомогло б їм у відновленні козацьких прав, відібраних Петром та його попередниками. Літописці та ціле суспільство разом з ними змушені були шукати розради у моделях та сподіваннях часів польсько-литовської держави.

Жоден з літописців не вдався у подробиці Мазепино повстання. Граб'янка просто згадує про гетьманову «зраду», Величко ж закінчує свій літопис кінцем XVII ст. Його ставлення до зробленого Мазепою вибору можна реконструювати хіба за ставленням до повстання Петрика, котрий перейшов на бік Криму у 1693 р. Переказуючи Петриків лист на Січ, Величко фактично повторює аргументи з Мазепиних маніфестів 1708 р.: війна проти Московії точиться заради відновлення козацьких свобод і заради добробуту цілого народу, з метою повернення ідеалізованих часів Хмельницького. Петриковому листові у тексті літопису протиставлена ймовірна відповідь Величкова власного Полтавського полку. У листі полтавців заперечено, що московська влада чи-

⁵⁶Там само. С. 140.

нила кривду козакам чи малоросійському народу, а в разі, якби щось таке і сталося, то вихід із ситуації мають шукати мудрі проводирі, а не такі бунтівники, як Петрик. Величко явно не вважав Петрика мудрим проводирем. Можна припустити, що не краще він ставився і до Мазепи. Хоч він і погоджувався з деякими його тезами, та не вважав повстання добрим засобом досягнення політичних змін⁵⁷.

* * *

У 1728 р., за двадцять три роки після прем'єри Прокоповичевого «Владимира», кияни отримали нагоду відвідати нову виставу, поставлену студентами Київської академії. «Милость Божія» була поставлена на честь відновлення гетьманства, скасованого Петром у 1722 р. У ній дуже відчутні були впливи трагікомедії Прокоповича; у епілозі звучало прохання до Бога оберігати царя (нині Петра II) та його вірного вождя – гетьмана (нині Данила). Та все ж ідейні засади цих п'єс мали більше відмінного, аніж спільного. Драма 1728 р. вже не пов'язувала владу гетьманів із владою київських князів. Натомість вона порівнювала нового гетьмана Данила Апостола не з Володимиром (як то зробив Прокопович із Мазепою), а із Хмельницьким. Місце дії звалось не Росією, а Україною. Автор п'єси закликав Україну змінити горе на радість і святкувати перемоги Хмельницького: «не плач, о Україно, престани тужити / Печаль твою на радість время преложити»⁵⁸. На зміну заплутаній «всеросійській» термінології прийшла «українська», яка сприяла розвитку українського патріотизму і самосвідомості. Козаків і головного героя – Богдана Хмельницького – зображено як справжніх патріотів матері-України: «Отечество над вся паче возлюбивий / І его ради нівочто вмінивий / Розкоші, покой, користі, інтрата / І всі привати»⁵⁹. Всі, хто любили вітчизну, мусили любити й Хмельницького⁶⁰. Вітчизна у цій п'єсі – це Україна, а не Росія – важливий фактор, що засвідчує тривкість у Гетьманщині традицій Івана Мазепи та його погляду на сутність та географічні і політичні межі козацької вітчизни.

Переклад з англійської
Ярослави Стріхи

⁵⁷Петриків лист і відповідь Полтавського полку див. у: *Самуил Величко. Летопись событий. Т. 3. С. 111–116.* Це листування детальніше розглянуто у: *Frank E. Sysyn. The Image of Russia. P. 138.*

⁵⁸«Милость Божія» // *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Київ, 1983. С. 306–324, тут с. 314.*

⁵⁹Там само. С. 323.

⁶⁰Там само. С. 317.